

Att minnas det armeniska folkmordet

ERIK SJÖBERG*

Södertörns högskola

Vahagn Avedian, *Knowledge and acknowledgment: The politics of memory of the Armenian Genocide* (Lund, Historiska institutionen, Lunds universitet 2017). 366 s.

Inledning

För några år sedan högtidlighölls hundraårsminnet av inte blott första världskrigets utbrott, utan även av ett av de stora övergrepp som begicks i skydd av kriget. Om efterspelet till detta brott handlar Vahagn Avedians avhandling. År 1915 genomfördes omfattande deportationer av och massakrer på den armeniska befolkningen i det osmanska riket, i syfte att en gång för alla lösa den så kallade armeniska frågan och förhindra att en armenisk nationalstat uppstod i östra Anatolien. Folkmordet gick inte obemärkt förbi i världsoptionen. Ententmakterna fördömde behandlingen av armenierna som ett "brott mot mänskligheten" och kungjorde sin avsikt att ställa förövarna till svars. Efter osmanska rikets nederlag 1918 tycktes räkenskapsdag ha kommit. Rättegångar inleddes i Istanbul mot några av förövarna. Möjligheten till kompensation och ett självständigt Armenien under segermakternas beskydd hägrade i det fredsavtal som ingick i Sèvres 1920.

Sedan gick allting fel, sett ur armeniernas perspektiv. Den osmanska armén förblev intakt, ledd av en ny nationalistisk ledare, Mustafa Kemal, som målmedvetet ledde kampen mot diktatfreden i Sèvres. Under intryck av Kemals framgångar, en allmän krigströtthet efter 1918 och realpolitiska överväganden bestämde sig ententens regeringar för att gå de turkiska nationalisterna till mötes. Resultatet blev att rättsprocesserna mot folkmordets förövare avbröts eller aldrig blev av. I freden i Lausanne 1923 fastställdes den nya turkiska republikens gränser. Det tidigare talet om rättvisa för armenierna lyste med sin frånvaro. Kvar blev endast ett rest-Armenien i den ryska delen av Kaukasus, utlämnat åt bolsjevikerna som gjorde slut på dess

* Docent i historia; fakultetsopponent

kortlivade självständighet som priset för sitt beskydd. Den armeniska frågan framstod som dömd åt historiens glömska. Ändå återuppstod den, efter decennier av minnesskugga, och är i dag närmast ett exempel på den traumatiska historiens inneboende politiska sprängkraft och samtida relevans.

Sammanfattning

Vahagn Avedian undersöker den politiska process som har hållit den armeniska frågan, i synnerhet folkmordet, levande till våra dagar, med utgångspunkt i iakttagelsen att denna fråga inte enbart är en angelägenhet för historiker. Det gör att han, frånsatt en kronologisk omväg via den ursprungliga armeniska frågans upprinnelse i samband med fredsfördragen i San Stefano och Berlin 1878, inte uppehåller sig kring själva händelserna 1915, och forskningsdiskussionen om dem. I stället redogör han för tiden efter 1920 och hur kunskapen om och det kollektiva minnet av den armeniska katastrofen har växt fram i en rad olika kontexter, såväl nationella som internationella, samt de faktorer som präglat denna process. Ett nyckelbegrepp i avhandlingen är minnespolitik, varmed förstås en ständigt pågående förhandling om innebörden av de minnen som är av betydelse för kollektiv självförståelse. Minnespolitiken dikteras ofta från ovan, i staters påbudna tolkningar av det förflutna, men kan lika gärna komma underifrån i form av folkliga krav på upprättelse av ett oförfalskat minne och rättvisa för begångna oförrätter. Det förutsätter vanligtvis en grad av demokratisk öppenhet i samhällsdebatten, men även auktoritära regimer är ofta tvungna att förhålla sig till sådan minnespolitik underifrån, som studien ger exempel på.

Aktörerna i det sekellånga minnespolitiska drama som Avedian undersöker återfinns i en rad länder och sammanhang. En viktig sådan är den turkiska staten som konsekvent har sökt begrava den armeniska frågan och, när det inte lyckats, förnekat ansvar för vad som skett armenierna. Andra aktörer återfinns på ömse sidor om kalla krigets järnridå; i den armeniska diasporan i väst och i Mellanöstern respektive i sovjetrepubliken Armenien (självständig 1991). En tredje grupp aktörer återfinns i det internationella samfundet, såväl bland regeringar och dess diplomater som folkmordsforskare och experter på internationell rätt, vilka även de har blivit parter i den minnespolitiska förhandlingen. Även dessa har ställts inför moraliska och realpolitiska överväganden, där kravet på att erkänna den armeniska tragedin som folkmord och därmed ge offren en senkommen upprättelse har vägts mot en ovilja att stöta sig med den regionala stormakten Turkiet. Kunskapen om folkmordet finns men inte den politiska viljan att erkänna det som sådant, vilket är det förhållande som avhandlingens titel anspelar på.

Det armeniska folkmordet har inte alltid varit hugfäst som just folkmord, vilket givetvis har att göra med att begreppet inte myntades förrän 1944 och

fick en vedertagen juridisk definition i FN-konventionen från 1948 om förebyggande respektive bestraffning av detta brott. I det sovjetiska Armenien hade denna historiska erfarenhet ingen plats i en för sovjetideologin tillrättalagd historieskrivning; helst som allt som rörde förhållandet till grannstaten Turkiet var Moskvas domän, inte Jerevans. Inte heller i den armeniska diasporan talades det högt om händelserna 1915 under mellankrigstiden och åren närmast efter andra världskriget, trots frånvaron av regimcensur. Åtminstone är det inget tema i tongivande armeniska publikationer från den tiden. Den stora stridsfrågan, och därmed det oförlösta traumat, var förlusten av den nationella självständigheten 1920, vilket innebar att vreden riktades mot Sovjetunionen snarare än Turkiet.

Avedians framställning är strukturerad kring ett antal gränssättande händelser i folk mordets verkanshistoria. Den viktigaste av dessa minnespolitiska rämärken inföll den 24 april 1965, i samband med 50-årsminnet av deportationerna. Antingen på grund av en genuin vilja att högtidlighålla minnet av offren eller en strävan att förekomma en förväntad antisovjetisk kampanj i diasporan tog myndigheterna i Jerevan initiativ till minnespolitiska aktiviteter i samband med jubileet. Försöket att kontrollera högtidlighållandets former slog slint. Allt som man velat undvika inträffade när unga armenier krävde maktthavarna på besked om de verkliga omständigheterna kring folk mordet, med explicit utpekande av de skyldiga. Det som gjorde det armeniska folk mordsminet så explosivt var att protesterna gick hand i hand med territoriella krav riktade både mot Turkiet och mot den sovjetiska grannrepubliken Azerbajdzjan, vilket gick stick i stäv med statsideologins påbjudna linje om "folkens vänskap" inom unionen. Myndigheterna hade byggt upp folkliga förväntningar som man sedan inte infriade av rädsla för Moskvas reaktion. Den 24 april 1965 analyseras som en framvällande spontan minnesyttring och massprotest mot ett av partiet stadfäst minne av 1915, som uppfattades som elitiskt och exkluderande. Anden var därmed ur flaskan.

Händelserna i Jerevan gav internationell genklang och markerade den armeniska frågans pånyttfödelse, nu med det till nyligen förträngda folk mordet i centrum för armenisk identitet; ett kollektivt minne som fungerade som ett enande kitt för armenier världen över, i en tid då assimilering i värdländerna upplevdes som ett hot mot den egna etniciteten. Då Jerevans händer var bakbundna av hänsyn till Moskva övergick det minnespolitiska initiativet till diasporan. På 1970-talet skapade en våg av terrordåd riktade mot turkiska diplomater internationell uppmärksamhet kring den olösta armeniska fråga som terroristerna åberopade som motiv. Denna nyvunna aktualitet sporrade ett akademiskt intresse för folk mordet, som också hade att göra med dess roll som föregångare till Förintelsen. Trots erfarenhet av enstaka minnespolitiska brandkärsutryckningar i samband med Franz

Werfels roman *De fyrtio dagarna på Musa Dagh* (1933), var den turkiska diplomatkåren oförberedd på den armeniska frågans återkomst och började yrvaket organisera sin kampanj för att förneka eller åtminstone så tvivel kring skulden för 1915.

Avedian redogör ingående för turerna kring FN-rapporter om brottet folkmord och huruvida de armeniska massakrerna borde inkluderas som ett historiskt precedensfall eller lämnas därhän av hänsyn till Turkiets sårade heder. Händelserna 1915 och rättegången mot Talaat Paschas mördare Soghomon Tehlirian några år senare anses ha varit den viktigaste impulsen för Raphael Lemkin, när han påbörjade det arbete som ett tjugotal år senare, under intryck av den då pågående förintelsen av Europas judar, mynnade ut i den juridiska definitionen av folkmord. Då, på 1940-talet, ansågs det inte kontroversiellt att åtminstone i folkrättsexperternas snäva krets nämna den armeniska erfarenheten som ett exempel på folkmord. På 1970-talet blev denna historiska fråga politisk, genom den armeniska terrorkampanjen och Turkiets behov av att rentvå sig i världssamfundets ögon. Det innebar att även diplomater och jurister från tredje part drogs in i det minnespolitiska spelet, och tvangs välja sida.

Frågan komplicerades av flera faktorer i samband med kalla krigets slut och Sovjetunionens sammanbrott. En faktor var sovjetrepubliken Armeniens frigörelse och det påföljande kriget i enklaven Nagorno-Karabach. Förutom nya flyktingströmmar och armeniska farhågor om en upprepning av 1910-talets katastrofer, innebar det att det nu fanns en självständig stat som kunde föra armeniernas talan internationellt. Men denna stat i det oroliga Kaukasus var också beroende av fungerande relationer med den turkiske grannen. Förhoppningar från Jerevans sida om att kunna frikoppla frågan om diplomatiska och ekonomiska förbindelser från den infekterade folkmordsfrågan kom på skam. För den armeniska diasporan var varje tanke på eftergifter ett svek mot de döda och den armeniska identitet som sedan 1965 vävts kring händelserna 1915. Även för Ankara hade det gått prestige i frågan. Dess villkor för ett diplomatiskt närmande har varit garantier som i praktiken innebär att Armenien avsvär sig alla anspråk på folkmordserkännande och därtill hörande krav på compensation, vilket ingen armenisk regering kan gå med på.

En annan faktor är förhållandet mellan EU och kandidatlandet Turkiet, där den armeniska frågan har blivit en bricka i förhandlingsspelet. Från att ha erkänts av Europaparlamentet 1987 och därefter i flera nationella parlament har folkmordet blivit ett kort som kan spelas ut av regeringar som vet att det är en öm tå för Ankara. Samarbetsvilja, till exempel i att täppa till flyktvägar till EU, kan belönas med att förtiga den armeniska frågan, och vice versa.

Slutet för kalla krigets polariserade världsbild gjorde det lättare att utmana NATO-medlemmen Turkiet i fråga om 1915, samtidigt som landets fortsatta strategiska betydelse i skärningspunkten mellan Europa och Mellanöstern inte kan ignoreras. Den armeniska frågan förblir därmed realpolitikens gisslan och, menar Avedian, ett oförlöst trauma, om än inte längre "det glömda folkmordet".

Diskussion

Avhandlingens syfte anges vara att påvisa hur och varför den sekellånga armeniska frågan har behållit sin aktualitet, genom att inplacera den i ett minnespolitiskt ramverk. Det blir emellertid oklart hur studiens frågeställningar och resultat skiljer sig från tidigare forskning kring de aktörer och faktorer som format det kollektiva minnet och den politiska processen kring erkännande. Ännu ett syfte presenteras i dispositionen, där det heter att bokens bidrag ligger i ett interdisciplinärt analytiskt perspektiv snarare än i studiet av nya primärkällor. Den tvärvetenskapliga ambitionen är förvisso lovvärd, men stundtals medför den en brist på analytisk skärpa. Samspelet mellan historia, juridik och politiska hänsyn i den minnespolitiska förhandlingen beskrivs som exempel på just minnespolitik, utan att analysen egentligen fördjupas.

Över framställningen svävar frågan kring hur minne, trauma och agens skall förstås. Avedians frågeställning betonar hur människor har agerat för att lyfta fram eller hålla folkmoordsfrågan borta från den politiska agendan. Men stundom får läsaren intrycket att det kollektiva minnet självt är aktivt, trots att det rimligen inte existerar utanför människor och sociala sammanhang. När de som gemensamt minns någonting dör eller tappar intresset så försvinner det kollektiva minne som höll samman gruppen. Här kunde analysen ha fördjupats av en diskussion kring distinktionen som lanserats av sociologen Jeffrey C. Alexander mellan individuella, självupplevda traumatiska minnen respektive kollektiva traumakonstruktioner, så kallade kulturella trauman. De senare skapas när utvalda historiska erfarenheter görs till en angelägenhet för en bredare målgrupp än de omedelbart berörda.¹ Paradexemplet är Förintelsens verkanshistoria som ju är en händelse som tillskrivs universell betydelse. Men det är inte alla potentiella traumadraman som blir en offentlig angelägenhet. Avedian observerar folkmoordets relativa frånvaro i armenisk politisk diskurs och historieskrivning fram till 1965. I diasporan utgjordes det oförlösta traumat av den förlorade självständigheten 1920, bortsett från en kort period av hämndaktioner mot ledande ungturkiska förövre. Det väcker frågan om det verkligen var givet att ett

1. Jeffrey C. Alexander, *Trauma: A Social History* (Cambridge och Malden 2012).

kollektivt minne av folkmordet 1915 skulle bli centralt i armenisk identitet. Har traumaminnet en inneboende kraft som väntar på ett tillfälle att släppas lös eller är det ett kulturellt trauma som skapas av minnespolitiska aktörer?

Studiens styrkor ligger i bruket av ett av internationell forskning tämligen outnyttjat källmaterial; protokollen från den armeniska kommunistledningens sammanträden med anledning av jubileet 1965, som Avedian gör en god analys av, inte minst försöken att skriva in folkmordet i ett större sovjetiskt minnespolitiskt sammanhang. Även redogörelsen för konflikten kring det armeniska fallets plats i bakgrundsavsnitten till FN:s folkmordsrapporter tillför fördjupad kunskap, vilket med fördel kunnat framhåvas.

En minnespolitisk kontext som endast undantagsvis berörs är den armeniska frågan i turkisk historiekultur. Avedian redogör med stöd av forskare som Fatma Müge Göçek och Erik Jan Zürcher för hur den turkiska staten ända sedan republikens grundande antingen har förnekat dess existens eller tonat ned betydelsen av deportationerna 1915 genom att jämställa armeniskt lidande med turkiskt lidande under krigsåren. För denna stat har förnekelser blivit en hörnsten. Likväl kan en djupare identitets- och minnespolitisk dimension skönjas, som handlar om att man i likhet med armenierna definierar sig själva som offer, vilket blockerar insikten om att den egna gruppen i ett annat sammanhang även varit förövare. Från 1800-talets mitt fram till Balkankrigen 1912–1913 fördrevs muslimer i vågor från osmanska rikets periferi till kärnlandet i Anatolien. Inte sällan figurerar sådana flyktingar (*muhacir*) som förövare i det armeniska folkmordet.

Denna historia av fördrivning är rimligen en faktor som spelar in i turkars syn på skuldfrågan. När turkar går in i en förhandling med armenier, är det inte rimligt att tänka sig att de förväntar sig att få ett slags erkännande av sitt historiska lidande? Det finns goda skäl att hålla isär frågan om de muslimska flyktingarna och det armeniska folkmordet, som ungturkarna bär ansvaret för och som den turkiska staten är skyldig till att ha förnekat. Men historiekultur handlar om historiska associationer, och i historiemedvetandet försvinner ofta de distinktioner som historiker gör. Delvis kan den turkiska strategi av relativisering som Avedian noterar förstås i ljuset av en harm över att omvärlden kräver erkännande av våldet mot kristna, samtidigt som våldet mot muslimer förbigås med tystnad. Det är nog ingen slump att det var representanter för muslimska medlemsländer i FN som slöt upp bakom Turkiet när rapporterna diskuterades. Studien hade vunnit på att denna problematik berörts och att de iakttagelser som görs hade samlats i ett kapitel, där förutsättningarna för turkisk historieskrivning och minnespolitik kunde ha framgått tydligare.

Slutomdöme

Det råder inget tvivel om att ämnet för Vahagn Avedians studie äger stor samtidshistorisk relevans, både inom- och utomvetenskaplig sådan. Den är kunnig, överlag välargumenterad och innehåller en mängd intressanta kontexter och perspektiv. Den bärs också upp av ett moraliskt patos – på gott och ont – vilket kanske hör till ämnets natur, med dess starka betoning på rättvisa.

Samtidigt finns det ett antal problem med studien. Ämnet för avhandlingen är som sagt moraliskt angeläget och relevant för flera akademiska discipliner såväl som för en bredare allmänhet. Detta har kanske bidragit till att det inte i tillräcklig utsträckning förtydligas vari studiens vetenskapliga bidrag består. Tidigare forskning redovisas och används i studiens empiriska kapitel; dock inte på ett sätt som framhäver de egna resultaten i önskvärd grad. Detta är beklagligt, eftersom det då skulle ha framgått tydligare vad som är ny kunskap; helst som studien innehåller flera intressanta resultat. Till detta kommer att boken är illa korrekturläst.

Denna kritik skall inte skymma avhandlingens förtjänster. Jag vill särskilt framhålla värdet av det armeniska materialet, som av språkliga skäl sällan används av internationella forskare, och den goda analys som Avedian gör av detta material. Det gör den till ett icke oväsentligt bidrag till forskningen om det armeniska folkmordets efterbörd.